

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ב, תשי"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דרכים בהכרת הלשון

בסדרה זו יהיה עליי לדבר על תולדותיהם, על שיטתם, על ענפותם ועל בעיותיהם של המקצועות בחקירת הלשון. הלא הם המקצועות, שתוצאות עבודתם מזדמנות למשכיל בכתבים מספמים: מילונים, ספרי דקדוק ודומיהם. ויילוה לתיאור זה גם טעם מעשי, כי ההכרה של דרכי התהוותן של יצירות אלו תעמיק את הבנתן ותעשה את ניצולן יעיל יותר.

(א) המילונות

נפתח במילונות: הרי המילון הוא השימושי מבין כלי המחקר של הלשון, המצויים בידי יודעיה. התגברנו על המשפט המוטעה, שיודע לשון אינו זקוק למילונה. כמידת התעמקותו באוצר לשונו, כן מידת הצטרפותו למילון. את הדחיפה למילונות הקדומה נבין ממהות מונחה הלועזי: לְפִסְקוֹגְרַפְיָה הרי היא γράφειν, ביוונית חיבור, של אוספי λέξεις, אֲמֵרוֹת, לשם פירושן; המילונות התהוותה בכל עם, העוסק בכתבים מקודשים או מכובדים, שלשונם אינה עוד נהירה לדורות המאוחרים. ההודים חיברו במאה

השישית לפני סה"נ אוספי הסברים לפירוש כתביהם הקדושים.
הנודות, וכן עשו פרשני אלכסנדריה בראשית התקופה
ההליניסטית להסברת ביטויים בלתי־שכיחים שבשירי הומירוס.
אין אלה מילונים במובננו. אינם מקיפים אוצר לשון כללי,
ואף אין סידור אלפאביתי הכרחי בהם. אולם לא גדול מכאן
הצעד למילון הרומי השלם, שחובר במאה הראשונה לפני סה"נ
על ידי אחד הרומאים, הידועים בשיטתיותם; שרידי האותיות
M עד T של מילון זה עודם בידינו.

כבשאר ענפי המקצועות הלשוניים היו העמים השמיים
גם במילונות תלמידי אירופה הקלאסית, בייחוד תלמידי
היוונים. מימי הביניים הקדומים ידוע מילון ערבי של אלחליל,
ועם סוף המאה העשירית חיבר מנחם בן סרוק, יהודי מספרד,
ספר בשם "מחברת", שהוא אוסף מלות המקרא מסודרות
בא"ב של שורשיהן. אין אף זה מילון עברי; אך לפי מונחינו
המודרניים יכולנו לכנותו "מילון ספציאלי"; הרי מונח זה
מורה על מילון, המקיף תחום מוגדר של תקופה לשונית או
של יצירה ספרותית מסוימת. וכך מביאנו תיאור "המחברת"
למנחם לסיוגם של המילונים שבימינו. אין הדרך רחוקה מן
המילון הספציאלי לקונקורדנציה. אם המילון הספציאלי
מסתפק בעצם הבאת הערך ובהדגמתו באקראי, הרי מביאה
הקונקורדנציה, בהבאות מפורטות, את כל מקומות ההופעה
של המלה הנידונה. היא משמשת בכך מטרות, שהן בחקירה
יותר מאשר במעשה. הקונקורדנציה המקראית למאנדלקרן
נעשתה לכלי, שאין המתעניין בעברית יכול לוותר עליו. אין
מושג הקונקורדנציה כרוך במהותו למקרא דווקא. ידועות

קונקורדנציות ללשון המשנה, לשירי הומירוס וליצירות ספרותיות רבות; פֶּרָטָסְט לקונקורדנציה של השירה הערבית חקדומה נשלמת והולכת באוניברסיטת ירושלים.

כאן רמזתי לדרך העבודה בחיבורו של המילון המדעי: הפֶּרָטָסְט, הרישום השיטתי של מקומות ההופעה של המלים, מקום מקום בכרטיסו, וסידור הכרטיסים לפי הבחינות, שנקבעו מראש.

אחרי המילונים המקיפים פחות ועל סמכם מתהווה ה־Thesaurus (אוצר), המקיף לשון בשלמותה על גילוייה ועל תקופותיה; דוגמותיו הן המפעל, שהחל בו אליעזר בן יהודה, והידוע בעולם בשם Thesaurus עברי, ה־Oxford Dictionary האנגלי, ומילונם של האחים Grimm ללשון הגרמנית. ה־Thesauri הם מפעלים כבירים, כל אחד מהם מקיף עשרות כרכים, וה־Thesaurus הרומי, למשל, ייגמר לפי ההשערה מקץ שבעים שנה, לאחר שהוחל בחיבורו⁽¹⁾, וכל זה, אף על פי ש־Thesaurus אינו בנוי לפי עקרון הקונקורדנציה.

ערכי ה־Thesaurus והמילונים המקוצרים, המסתמכים עליהם, כגון מילונו של גור, בנויים על העיקרון ההיסטורי של תולדות ההוראות של המלים. הקונקורדנציה מחלקת את ערכיה לפי הצורות הדקדוקיות, שבהן מופיעות המלים, ואילו ה־Thesaurus, המילון ההיסטורי, — לפי תקופות לשון ולפי ההוראות המיוחדות לכל אחת מהן, בהביאו הבאות מפורטות, האופייניות לכל תקופה ולכל הוראה. ואל יבקש

(1) ראה „המילון האקדמי הצרפתי“ — „לשוננו לעם“ קונטרס י"ג.

המעין קשר הגיוני בין הוראות אלו. דרכי התהוותן בתולדות
הלשון מסובכות, ועשויות הן להתחדש מדי תקופה בתקופה
בלא קשר בין זו לזו¹.

בעיה מיוחדת בחיבור מילון היסטורי מהווים
ה־*ἀπαξ λεγόμενα*, או בתרגומו העברי של מ"צ סגל
ה"יחידאים", מלים, המופיעות פעם אחת בלבד בספרות,
ושלהפך מובנן צריכים אנו להסתמך לעתים על השערה
בלבד.

מילון, המרחיב את האופק יותר מהמילון ההיסטורי
והבנוי על יסודו, הוא המילון האטימולוגי, שתכליתו לגלות
את האטימולוגיה — הכרת המקור — של המלה על ידי
השוואתה למלים שוות-הוראה או שוות-צלצל באותה הלשון
או באחרות. ועל כך עוד נבוא לדבר בתארנו את הבלשנות
המשווה.

בין אופני הסידור האפשריים של מילון כדאי להזכיר
את סידור הא"ב לפי האותיות האחרונות של המלים. מילונים
כאלה משמשים מטרות שונות. למשוררים ערביים של ימי-
הביניים עזרו למצוא בנקל מלים מתחרות, לבלשני ימינו
עוזרים הם בחקירת מלים, השוות בסופיותיהן — החלק העיקרי
במבנה הדקדוקי של כמה לשונות — או להשלמת מלים,
שחלקיהן בלבד ניכרים בתעודות בלות. מילונים אלו נקראים
בלועזית "קונטרראיים", כלומר "מהופכים". וכן ייתכן לסדר
מילון לפי מושגים ולא לפי מלים, באופן שיהווה כל ערך

(1) דוגמה לכך: עיי' "לשוננו לעם" י"א, עמ' 20.

אוסף של מלים הקרובות בהוראותיהן: הם מילוני המלים הנרדפות.

לבסוף אזכיר סוג מילונים, שאינם מדעיים, אך מעשיים מאוד: „מילוני התרגום“, שימושם כפול: המשתמש בהם יוכל למצוא משמעות מלה, על ידי תרגומה ללשון נהירה לו יותר, או למצוא ביטוי מתאים בלשון אחת למושג, שביטוי ידוע לו בלשון אחרת.

אולם יש להזהיר ולציין שתחומי ההוראה של המלים אינם זהים בכל לשון ולשון. שימוש במילון-תרגום ללא הבנה עשוי להביא לאבסורדים מצחיקים כגון „זרועות החייל תלויות על העץ“ בכוונה אל „The arms of the warrior“, היינו „נשק החייל“; ביטויים כאלה ידועים בשם „תרגומי מילון“ ומצויים, אף כי לא תמיד על סמך טעות, בתרגומי המקרא ללשונות אירופה, לשם מניעתם ניטיב לנהוג לפי כלל זה: אל נסתפק במציאת תרגום של מלה במילון-התרגום, אלא נבדוק את הוראתה במילונים ההיסטוריים של כל אחת משתי הלשונות או במילון, המתרגם אל הלשון, שממנה מתרגם המילון הראשון.

תוספת טרחה זו, הפסדה יצא בשכרה, ותמנע שימוש לרעה וזלזול בהישגי הרוח הכבירים, שהביאו בהתפתחות אלפי שנים להתהוות המילונים השיטתיים של ימינו.

(1) ראה: „השפעות עבריות בלשונות העולם“ ב' — „לשוננו לעם“ י"ג.